

**Akadémiai filozófia-eszmény és egyetemi tudománypolitika
a fenomenológiában és a neokantianizmusban a Husserl-Natorp levelezés
tükrében***

A doxografikus filozófiatörténet hajlamos az Edmund Husserl, a fenomenológiai mozgalom alapítója és Paul Natorp, a marburgi neokantianizmus továbbvivője és megtestesítője közti viszonyt két szomszédvár módjára elgondolni, vagy pedig az egyoldalú befolyásolás nyomát véli felfedezni Husserl filozófiájának transzcendentális fordulataiban.¹ Valójában Husserl és Natorp élénk és sokrétű levelezésben álltak egymással 25 éven át, amely Husserl filozófiai levélváltásának legterjedelmesebb darabjai közé tartozik.

Fenomenológia és neokantianizmus, közelebbről Husserl és Natorp filozófiájának egymáshoz való viszonya a kezdetektől fogva az érdeklődés homlokterében állt, ami azt sejtetné, hogy a terjedelmes, kéziratban régóta hozzáférhető, sőt már 25 éve nyomtatásban is megjelent Husserl-Natorp levelezés időközben szintén alapos tanulmányok tárgyává vált. Az, hogy ez mégsem történt így, hanem a levelezésből csupán egyes, pontszerű idézetek vannak forgalomban, leginkább arra vezethető vissza, amit egy idén megjelent neokantianizmus-tanulmánykötet egyik szerzője így fogalmazott meg: „levelezésük láthatóan leginkább az egyetemi ügyek [*university business*] körül forgott, különösen állaspályázatok körül”². A legtöbb szerző – így az idézett Sebastian Luft – számára ez elegendő

---

* Köszönettel tartozom az előadásomhoz hozzászólóknak, valamint Fehér M. Istvánnak az írásomról nyilvánított véleményéért.

¹ Az Edmund Husserl és a vele párhuzamosan működő neokantianizmus – különösen a marburgi iskola – közti viszony megítélése már a kortársak számára sem volt egyértelmű feladat. Rudolf Zocher a saját korában nagy hatású monográfiájában egy sikertelen transzcendentális fordulatot vélt felfedezni Husserl filozófiájának a *Logikai vizsgálódások* (1900/1901) és az *Eszmék* (1913) közti átalakulásában: Husserl a *Logikai vizsgálódások* tarthatatlan intuicionista immanencia-felfogásától elszakadva eljut ugyan a transzcendentálfilozófiához, de félrevezeti a visszacsempésztett immanencia-szféra (Zocher 1932). A neokantianizmussal történő összemosás elleni leghatásosabb tiltakozás Eugen Fink, Husserl késői asszisztensének írása (Fink 1933). Ezt a tanulmányt Husserl egy feltétlen autorizáló előszóval látta el, amely révén a korai francia fenomenológiában Fink téziseinek recepciója elválaszthatatlanul összefonódott Husserl érett fenomenológiájának befogadásával. Fink jelentős divergenciáira és az ennek kapcsán megnyíló alternatív Husserl-értelmezésekre az utóbbi időben kezd csak felfigyelni a kutatás.

² Luft 2010, 84 (ezt a kifogást Luft a levelezés későbbi, azaz a *Logikai vizsgálódások* megjelenését követő szakaszával kapcsolatban hozza fel).

indok volt arra, hogy a levelezéssel magával ne foglalkozzon, hanem azt a tudománytörténeti-antikvárius dokumentum szintjére degradálja.

Ezzel szemben írásomban arra szeretnék kísérletet tenni, hogy – a konferencia szellemével összhangban – a rendszerfilozófiát és a tudománypolitikát ne egymást kizáró bináris oppozícióban, hanem egymással összefonódó, egymást kiegészítő lehetőségekként gondoljuk el – anélkül, hogy ezzel egy felületes relativizáló vagy szociologizáló megközelítésmód mellett köteleznénk el magunkat. Véleményem szerint ez a kísérlet különösen izgalmas lehet, tekintve, hogy mindkét filozófiára a tudományos rendszerigényű filozófia megtestesítőjeként szokás tekinteni, sőt a marburgi neokantianizmus saját kora legerősebb egyetemi pozíciókkal rendelkező és leginkább „iskolaszerű” filozófiája volt, Husserl fenomenológiához pedig mintegy eposzi jelzőként társul nem csak a „szigorúan tudományos”, hanem a „történetietlen” minősítés is. Mindennek fényében talán nem érdektelen, *milyen szoros – és talán filozófia-immanens – összefüggés húzódik rendszerigény, történetiség és akár még tudománypolitika között is.*

Írásom első részében a Husserl-Natorp levelezés korai, Husserl első nagy művének megjelenését megelőző szakaszra, második részében pedig az ezt követő első göttingeni évtized eseményeire koncentrálnék. Teszem ezt azért is, mert a levelezés utolsó évei – Heidegger érintettsége miatt – sokkal jobban ismertek.³

A Natorp-Husserl levelezés a *Logikai vizsgálódások* előtt

A Husserl-Natorp levelezés kezdetei a 19. század utolsó évtizedének közepéig nyúlnak vissza, és kiindulópontja Husserl részvétele a Natorp által szerkesztett *Archiv für systematische Philosophie* recenzió-rovatában, ahol Husserl – szép német tudományos szokás szerint – áttekintő recenziókat (*Bericht*) írt az elmúlt évek logikai irodalmáról. A levélváltás ezen darabjaiban – a szokásos szerkesztői egyeztetések mellett – elsősorban szakmatematikai kérdésekről esik szó, melyekben Natorp a matematikából doktorált Husserl segítségét kéri, aki készségesen és hosszasan válaszol. Filozófiai kérdésekben Natorp, aki 1893 óta rendes egyetemi professzor (*Ordinarius*) Marburgban, és ráadásul egy hathatós helyi patrónus, Hermann Cohen támogatásával is rendelkezik, természetesen

---

³ Ld. FEHÉR M. 1992, pl. 56. o. A Natorp-Husserl levelezés Heideggert érintő részletei – még 1993, azaz a levelezés megjelenés előtt – Thomas Sheehan úttörő tanulmánya révén váltak ismertté, aki részletesen idézett a levélváltásból (SHEEHAN 1981, 7 skk.). Theodore Kisiel szintén végzett archivumi feltáró munkát a Husserl-archívumban (ld. KISIEL 1993, 12). A Husserl-Natorp levélváltás megjelenését követően a kapcsolattörténet részletes feldolgozást nyújtja SHEEHAN 1997. A Husserl-hatás kontextusának – és a párhuzamos szempontoknak – kiegyensúlyozott értékelését illetően ld. FEHÉR M. 1994.

Külön kiemelendő, hogy – amint azt ezek a művek is bizonyítják – a Heidegger-kutatásra jellemző az a történeti, de nem csupán antikvárius érdeklődés, amelyet a Husserl-Natorp levélváltás használata kapcsán a Husserl-kutatásból fentebb hiányoltunk.

nem kéri a *Privatdozent* és csupán titulusprofesszor – azaz tulajdonképpen állástalan, és ezekben az években már komoly anyagi és karrier gondokkal küzdő – Husserl tanácsát, aki addigra már elvesztette Brentano bizalmát, és Carl Stumpf, új patrónusa pedig Berlinbe távozott (összehasonlításként érdemes megjegyezni, hogy Husserl csupán öt évvel fiatalabb Natorpnál).

Azonban nem csak ez jelzi kettejük viszonyának asszimmetriáját. 1897-ben Husserl egy hosszabb kéziratot küld Natorpnak Kasimir Twardowski [*Megjegyzések a képzetek tartalmának és tárgyának tanához*⁴ (*Zur Lehre vom Inhalt und Gegenstand der Vorstellungen*) című könyvéről. Twardowski – ma már bibliofil-számba menő – vékony könyvecskéje nem egy jelentéktelen mű: tulajdonképpen itt fogalmazódik meg először a Brentano által csak megsejtett, de ki nem bontott intencionalitás azon elmélete, amely a korai fenomenológia számára irányadó lesz. Husserl írása tehát nem kis izgalmaival kecsegtethetne minket, ráadásul ma már tudjuk, hogy ezt a recenziót Husserl részéről majdnem négyéves foglalatoság előzte meg Twardowski művével és az intencionális tárgy kérdésével.⁵

Husserl azonban levélfordultával azt kell tapasztalja, hogy Natorp – ugyan csupán egy rövid említés erejéig – már szerepeltette Twardowski-művét a maga ismeretelméleti gyűjtőrecenziójában, így Husserl kézírata nem jelenhetett meg. Natorp – nem kis tudománydiplomáciai érzékről téve tanúbizonyságot – felajánlja Husserlnek, hogy a recenzióját dolgozza át egy tanulmánnyá (*Abhandlung*), amelyben „Ön maga vizsgálja a »tartalmat és tárgyat« az Ön álláspontjáról nézve”⁶ (42.). Husserl ennek a kérésnek azonban nem tud eleget tenni. Ahogy 1897 januárjának elején írja: „A »Tartalomról és a tárgyról« szóló [...] tanulmány megírására most sajnos egyáltalán nincs időm. Egy nagyobb íráson dolgozom, amely napjaink szubjektivistikus -pszichologizáló logikája ellen irányul (azaz azon álláspont ellen, amelyet korábban Brentano tanítványaként magam is képviseltem). Itt majd alkalmam nyílik arra, hogy kitérjek a szóban forgó distinkciónak.” (43.) Ez az „írás”, amelyről Husserl már itt jelenidőben beszél, de megjelenéséig még három évnek kell eltelnie, a *Logikai vizsgálódások*, Husserl legismertebb és – széles körben – legnagyobb hatású műve.

Natorp némi késéssel érkező válaszeve elsőként nyújt alkalmat arra, hogy kettejük filozófiai különbségeibe is betekintsünk. Natorp Husserl tervezett művével kapcsolatban így nyilatkozik: „Az Ön írása igencsak érdekelni fog, és nincs kétségem afelől, hogy az út közepén találkozni fogunk. Recenzióm – hamarosan megjelenő – folytatása mutatni fogja Önnek, hogy a szubjektivistikus és pszichologizáló logikát én is elutasítom.” (44) Natorp egyben a Husserl szá-

---

⁴ TWARDOWSKI 1894

⁵ Ld. Hua XXII 303–348 és SCHUHMAN 1990/91. Husserl korai intencionális-felfogásáról és annak 19. század végi kontextusáról ld. VARGA 2007, 40. skk. és 49. skk.

⁶ BW V 42 (A továbbiakban a bibliográfiai adatok nélküli oldalszámhivatkozások a Husserl-összkiadás ezen kötetére vonatkoznak.)

mára visszaküldött Twardowski-kézirathoz is részletes megjegyzéseket fűzött (Husserl kifejezett kérésére). Ezekkel a lépésekkel kezd kialakulni Natorp és Husserl között egy immár filozófiai kérdésekre is kiterjedő szellemi kapcsolat. Husserl olvassa Natorp művét, Natorp saját írásait javasolja Husserlnek. Husserl így fogalmaz: „Mennyire irigylem Önt az álláspontjának szilárdságáért, meggyőződéseinek bizonyosságáért. Mennyire szívesen követném Önt és az Ön Kantját, ha tehetném. Bizonyos pontokig el tudok menni, ott azonban számomra vége szakad a teljes megértés, a világosság és a tisztaság.” Natorp replikája a marburgi neokantianizmus önértelmezése szempontjából is tanulságos: „Egyáltalán ne is beszéljen az én Kantomról. Ma már egyetlen kantiánus sincsen. Cohen ortodoxnak számít, de egyre inkább eltér Kanttól; magamról pedig csak azt mondhatom, hogy *egyetlen* kanti mondatot sem írnék alá fenntartások nélkül; de legalábbis anélkül, hogy alapjaitól kezdve újra meg nem vizsgálnám [...]” (51.)

Válaszlevelében Husserl a készülő művéről beszél. Ellentétben azzal, amit a mű első jellemzése sugallna, már itt is leszögezi, hogy „pszichológiai és – a hagyományos értelemben vett – tiszta logika közti harcban” egyik oldal mellett sem foglal állást. „Mindkét fél érvelését elvetem.” (51.) Ebből különösen a tiszta logika álláspontjának elutasítása érdekes, mert ebben – már 1897-ben – megmutatkozik Husserl sajátos fenomenológiai pozíciója (megcáfolva a *Logikai vizsgálódások* első kötetének azon olvasóit, akik Husserlt egy egyoldalúan antipszichologista, teljességgel a tiszta logika oldalához csatlakozó gondolkodónak látták): „A tiszta logika tézise ugyan igaz, [...] azonban nem teszi érthetővé, hogy az ítéletek és más gondolati tevékenységek szabályai miként lehetségesek akként, hogy alapjai ne a pszichológiában legyenek” (52-53.).⁷

Husserl azonban még mindig egy matematikai hasonlaltal tudja legjobban megragadni saját álláspontját: „Egyéni pozíciómat először a logika és algebrai mondatok parallelizmusára támaszkodva igazolom teljes részletességgel.” (53.) Natorpnak a Twardowski-kézirathoz fűzött javaslatait Husserl azonban nem tudja közvetlenül beépíteni, és itt megfogalmazott kifogásában hangzik el először az a később, más forrásokból sokat idézett hasonlat,⁸ amely találóan megfo-

⁷ Ennek fényében *vaticinium ex eventu*-nak tekinthető Natorp 1901-ben írt recenziójának sokat idézett jövendölése Husserl filozófiájának későbbi alakulásáról: „Azonban Husserlnél még így is feloldatlan marad a formális és a materiális, az a priori és az empirikus ellentéte, és ezzel együtt a logikai és a pszichológiai, az objektív és a szubjektív ellentéte. [...] Követhetjük a majdhogynem drámaian alakuló harcot a két ellenség között, nem látjuk azonban, hogy miből is származik ellenségeskedésük, tulajdonképpen mi készíteti őket arra, hogy élet-halál harcot vívjanak. [...] Kell, hogy tudjunk kapcsolatot teremteni – mégpedig egy logikai kapcsolatot – a logikai idő felletti állománya és annak a psziché élményeiben lévő időbeli tény mivolta között, ha nem akarjuk, hogy az « idea realizációja » szó egy enigma, a leggyanúsabb fajtájú metafizikai szófordulat maradjon.” (NATORP 1901, 282–283.) A Natorp megjelent műveiben tükröződő Husserl-értékelésről írtam korábban VARGA 2009, 258–264.

⁸ Ez a fordulat kétszer is szerepel – mind Karl Löwith, mind Eugen Fink beszámolójába – az 1959-ben megjelent Husserl-émlékkönyvben (VAN BREDA 1859, 48 és 110).

galmazza a fenomenológiai »vissza a dolgokhoz!« irányultság specifikumát: „Mindaddig nem vagyok megelégedve, amíg át nem váltom a nagy papírpénzeket és váltókat pusztá érmékké, aprópénzzé.” (56.)

Natorp egyértelműen lelkes hangvételben konstatálja egyetértésüket, de amit mond, ugyanakkor óvhat minket kettejük filozófiai álláspontjának felületes egybemosásától is: „A mi kétellyel teli munkánkban oly ritka, s mégis oly nélkülözhetetlen vigasz az, amikor találkozunk másokkal ugyanazon az úton. Az egyetértés még különösebb, hiszen mi egészen különböző oldalról és egymástól nem érintve jutottunk ugyanarra.” (56.). Levelezésüket azonban az év fennmaradó részében továbbra is a szakmatematikai kérdések (például az ortoid sokaságok) dominálják.

Husserl recenzióírói tevékenységének fontosságát az egyetemi életben betöltött pozíciója számára az is érzékelteti, hogy az *Ueberweg* filozófiatörténeti kézikönyv 1902-es (kilencedik) kiadása még a Husserlrel kapcsolatos főhelyek (*Hauptstellen*) egyikeként tünteti fel Husserl részvételét az *Archiv für systematische Philosophie* recenzió-rovatában.⁹

Abban, hogy ez megváltozott, és Husserl a *Logikai vizsgálódások* című művével a századelő elismert, sőt ünnepezt német filozófusainak egyikévé vált, nem kis része volt Natorp-nak, aki – Husserl kérésére – terjedelmes méltató írást jelentetett meg Husserl könyvéről az ekkor a világ legelismertebb filozófiai folyóiratának számító *Kant-Studien*-ben (Natorp egyébként olyannyira kiemelt figyelmet szentelt Husserl-nek, hogy írását nem könyvismertetőként, hanem Husserl művével foglalkozó tanulmányként tette közzé az *Abhandlungen* rovatban).¹⁰

Natorp elismerő recenziója viszonylag jól ismert, azt azonban talán kevesebben tudják, hogy mindeközben hogyan vélekedett Natorp Husserlről. Erről egy a neokantiánus iskolán belüli levélváltás tanúskodik: „Az egyetlen a logikával foglalkozók közül, akinek valami fogalma is van a dolgokról, az Husserl a most megjelenő *Logikai vizsgálódásai* első részével – lényegében egy éles és jó harc a

---

⁹ Ld. HEINZE 1902 névmutatójának kiemelt (félkövér szedésű) oldalszámát. Ez a kiadás egyébként jelentős előrelépést hozott Husserl számára az ugyanazon szerző által jelzett előző, nyolcadik kiadáshoz képest (HEINZE 1897), amely Husserl Brentano tanítványaként jellemezte (HEINZE 1897, 276. o.) és a pszichologizmussal foglalkozó részbe helyezte (HEINZE 1897, 30. §). A kilencedik kiadásban a „filozófusok [közé], akik különösen a logikával és az ismeretelmélettel foglalkoztak” (HEINZE 1902, 342. o.), Hermann Lotze, Christoph Sigwart, Wilhelm Wundt és Benno Erdmann mellé, és egy önálló, bővített paragrafust is kapott. Husserl pszichologista korszakának „hivatalos lezárulását” jól szemlélteti, hogy Heinze elhagyta az utalást az *Aritmetika filozófiája* elkészületlen második kötetére. Husserl akadémiai elismertsége szempontjából az igazi áttörést – az egyébként a fenomenológiához valamelyest közel álló – Konstantin Oesterreich által szerkesztett tizedik kiadás hozta (OESTERREICH 1916), amely – kis változtatásokkal megjelenő új kiadásában – a korábbi átmeneti és viszonylag korlátozott terjesztésű kiadásokhoz képest a kor német filozófiájának percepcióját meghatározó elterjedt összefoglalás lett.

¹⁰ Natorp 1901

pszichológiai logika ellen. Számunkra persze már egy letudott ügy, de a Németországban uralkodó irányzatokkal szemben még szükséges.”¹¹

A Natorp-Husserl levelezés a *Logikai vizsgálódások* első megjelenését követően

Husserl göttingeni kinevezését általában egyetemi karrierje egy jelentős lépcsőfokaként, igazi filozófusi hatása, iskolaalapító tevékenysége megkezdéseként szokta ábrázolni a szakirodalom. Arról, hogy ez a kép mennyire különbözik a valóságtól, Natorp egy levele is tanúskodik, aki így gratulált Husserl 1901 őszi véglegesített kinevezéséhez: „Csodálkozva tapasztaltam, hogy az Ön utóbbi nagy és kiváló munkája után sem érezték úgy, hogy Ön jobb sorsra lenne érdemes, mint ami Önnek most osztályrészül jutott Göttingenben.” (89.) Husserl, aki a várva várt göttingeni kinevezéssel a szakmai elismerést és az anyagi biztonságot vélte elérni – ezt megelőzően ugyanis *Privatdozent*ként nem rendelkezett havi fix fizetéssel és az legutóbbi években már *Privatdozent*-ösztöndíjat sem tudott biztosítani számára a halle-i egyetem – talán meglepődve olvashatta Natorp levelét (Husserl erre a levélre írt viszontválasza nem maradt fenn), azonban a rá következő évek eseményei Natorp jóstehetségét igazolták.

Ennek hátteréről Husserl egy 1908-as leveléből tájékozódhatunk: Husserl göttingeni kinevezését, Friedrich Althoff, a porosz oktatási minisztérium egyetemi ügyekért felelős tanácsosa, aki Husserl támogatójának számított, úgy próbálta elérni, hogy összekötötte egy göttingeni professzor, Julius Baumann emeritálásával. Husserl Göttingenben először egy nem-rendes professzori állást, úgynevezett extra-ordinariusi pozíciót kapott (ennek megfelelője a mai német egyetemi rendszerben az *außerplanmäßiger Professor*), amit Althoff tervei szerint a Baumann emeritálásával felszabaduló katedrára cseréltek volna, ha létrejön a Baumann számára tervezett külön emeritus professzori státusz. Azonban, ahogy Husserl írta, „Közben jött az elutasítás a Kar részéről, Althoff betegsége majd lemondása” (101.). A göttingeni egyetem kari tanácsa valóban elutasította a minisztérium kinevezési kérelmét, mégpedig, amint Husserl naplójában rögzítette, „[...] tudományos jelentőségem hiányának okán. Az ég legyen kegyes hozzám, hogy ne törjek meg a tudományos küzdelmemben.” Althoff terve valóban zátonyra futott, és Husserl csak 1906 nyarán tudta elérni, hogy ha Baumann katedráját nem is, legalább egy *de facto* rendes professzori státuszt jelentő úgynevezett személyes ordinarius pozíciót kapjon. Husserl 1910-ben már ezt írhatta Natorpnak: „[...] itt az anyagi helyzetem nem kedvezőtlen, mivel igen tekintélyes órapénzt [*Collegieneinnahme*] kapok és a Karon belüli helyzetem kezd a normálishoz közelíteni.” (116.)

---

¹¹ Natorp levele Görlandnak (1900. augusztus 27.), in: HOLZHEY 1986, 261

A Baumann emeritálásával felszabaduló státusz azonban nem veszett el, és 1908-ban újra a események középpontjába került. Ez az intermezzo különösen tanulságos számunkra, mert itt mintegy összetalálkoznak az eddig vizsgált szempontok. Nézzük először Husserl beszámolóját: „Már a kezdetektől fogva, az első berlini tárgyalásoknál 1904-ben is azt az álláspontot képviseltem, hogy Göttingenben két katedra kell felszabaduljon; mivel [Elias] Müller, egy kísérleti pszichológus, de egyáltalán nem filozófus (és tulajdonképpen ő maga sem akar filozófus lenni), ezért – ha azt akarjuk, hogy, mint eddig, két katedra képviselje az egyetemen a filozófiát – az én állásomon kívül egy másikat is be kell tölteni illetve újonnan alapítani kell.” (101.)

Husserl tehát amellet tört lándzsát – nem feltétlenül a *Realpolitik* képviselőjeként – hogy rögvest létesüljön egy második katedra is a sajátja mellett, mivel Müller, aki Baumann mellett hivatalosan a másik göttingeni filozófiai katedrát foglalta el, kísérleti pszichológus, akinek a filozófiához semmi köze. Annak fényében, hogy Husserl nem csak a filozófia pszichologizálása elleni vita elméleti élharcosa lett a *Logikai vizsgálódások* első kötetével, hanem ezt az attitűdöt átültette a gyakorlatba göttingeni kollégája kapcsán, talán nem kell csodálkoznunk azon, hogy a göttingeni fakultás megvétózta Husserl kinevezését (a filozófusok és a filozófiai katedrákat betöltő kísérleti pszichológusok közti – korántsem akadémikus – vita egyébként az elkövetkező években egyre csak durvult, és végül odáig fajult, hogy 1913-ban Husserl, Natorp és Rickert egy 106 aláírással megerősített petícióban tiltakozott a porosz kulturális kormányzatnál az empirikus, kísérleti pszichológusok filozófiai katedrára történő kinevezése ellen).

A Baumann katedrája körüli csatározásnak azonban volt egy *másik, számunkra sokkal érdekesebb frontvonala is*. „Továbbá ahhoz is ragaszkodtam, hogy ezen állások legalább egyike a szisztematikus filozófia számára legyen fenntartva” – írta Husserl. „Ez volt az álláspontom a karral szemben is [1908-ban], akik Müller mint »természettudományos« filozófus mellett egy történeti-filológiai [*philologisch-historische*] filozófust akartak (minden tábor a magáét akarja), ami könnyen ahhoz vezethetett volna, hogy kimarad a tulajdonképpeni alkotó filozófia.” (101.) *Az igazi opposíció tehát a történeti-filológiai és a kreatív alkotó filozófia között feszül* (amelybe, Husserl megérzése szerint, belejátszott a göttingeni természettudományos fakultás közelmúltbeli leválasztása a filológiai-történetiről, amivel Husserl egyébként hathatós támogatóit, így a matematikus David Hilbertet vesztette el¹²). De a vita ennél többről szól: „Valójában az egész vita jellemző arra a hihetetlen közömbösségre a tulajdonképpeni és élő filozófia

---

¹² Ennek a támogatásnak – amelyre több jel is utalt – feldolgozását a göttingeni matematika-történetírásnak köszönhetjük (PECKHAUS 1990, 208). Hilbert még 1908-ban is kísérletet tett egy magánvéleményes szavazat (*Separatvotum*) leadásával arra, hogy Baumann teljes professzori katedráját Husserl kapja (PECKHAUS 1990 209). Hilbert elképzelése szerint a történeti filozófia igényeit kielégítendő Husserl felszabaduló állására pedig Georg Misch vagy Cassirert kellett volna meghívni.

íránt, amely filozófia egy szisztematikus tudomány a kísérleti pszichológiával (azaz a természettudománnyal) és a történeti filozófiával (azaz a történelemmel) szemben.”

A vita téje tehát a filozófiatörténet helye a filozófiában, és Husserl világossá is tette álláspontját a katedra körüli vitában: „A filológusok minden ésszerű kíváncsivalma iránt nyitott vagyok, de persze azt gondolom, hogy a »történeti filozófus« is éppenséggel filozófus kell legyen és, amennyiben ez valamiképpen lehetséges, nem pusztán egy tudós [*Gelehrter*], hanem egy nagy igényű szisztematikus alkotó filozófus.” (101.) Husserl ezen történelem-ellenessége mutatkozik meg az ezekben az években megjelent programatikus *Filozófia mint szigorú tudomány* (1910/11) című esszéje lapjain is.

Husserl beszámolója egyben bók Natorp felé: „Ezen értelemben hivatkoztam az elmúlt években mindig Önre (valamint másodsorban Cassirer-re), mind Berlinben, mind Göttingenben.” (101.) A Baumann mellé beígért katedrára tehát Husserl magát Natorpot és Cassirert javasolta, a két név közé azonban a kari tanács beékelte Heinrich Maier nevét, ugyan csak másodsorban, de implicit módon mégis őt támogatva. Natorp válaszában egy szabályos tirádát intézett Maier ellen: „Arisztotelész-könyve [...] unalmas és haszontalan; semmi, egyáltalán semmi sincs benne, amelyet egy kellőképpen iskolázott Arisztotelész-olvasó maga ki ne tudna találni. Sőt mindeközben egy kicsinyes, bizantikus-skolasztikus öröm az értelmezések vitáin. Úgy érzem, még a tisztos filológusok is megremélnének ettől. Ennél jobban persze már csak az igazi filozófusoktól remélnének meg.” (106.) Natorp tehát teljesen egyetért Husserlrel, noha neki más frontokon is kellett csatákat vívnia Marburgban: Cohen katedrája végül egy kísérleti pszichológushoz kerül, Natorp maga is a filozófia és pedagógia katedra betöltője, és munkásságának jelentős részét ezen konjunkció utóbbi tagjára kellett koncentrálnia, valamint Marburgban érezhető volt a filozófiát a szépirodalom alá besorolni akarók nyomása is.

1908-ban tehát fennállt az a lehetőség, hogy a „szomszédvárak” katonát cseréljenek, és Natorp Göttingenbe kerüljön. Sőt, mint mindjárt látni fogjuk, 1910-ban egy teljes csere lehetősége is felmerült: Husserl Marburgba kerülne, a neokantianizmus fellegvárába; Cassirer pedig Göttingenbe, a fenomenológia székhelyére. Egy ilyen csere nem lett volna Husserl ellenére: „Ha Ön [Göttingenbe] jönne – írta Natorpnek – az volna az igazi megoldás helyzetem nehézségeire. Hiszen évek óta az volt a kívánságom, hogy Ön mellett alkothassak!” (102.)

Ezen idézet fényében Natorp és Husserl, neokantianizmus és fenomenológia viszonyának tisztázása már egészen égető kérdés,¹³ és ezzel – szerencsénkire –

---

¹³ Husserl és Kant viszonya nem csak a kortársak (ld. 1. lábjegyzet), hanem a háború utáni Husserl-értelmezők számára is égető kérdésnek bizonyult. Iso Kern 1964-ben megjelenő monográfiájában vette célba Husserlnek Kanthoz és a neokantianizmushoz fűződő kapcsolatát (KERN 1964, ezen klasszikus álláspontot szintetizáló bemutatását – komoly érzékenységgel és mély Kant-ismeretekkel – nyújtja magyarul ULLMANN 2009). Kern monográfiáját oly mértékben

Husserl maga is így volt. Egy elmaradt találkozó kapcsán írja: „Olyannyira szívesen beszéltem volna meg Önnel ezeket a dolgokat: a transzcendentális módszer (Kant és az Ön iskolája értelmében) és a fenomenológiai módszer levelezésünkben már érintett kérdéseit, az Ön filozófiai pszichológiája és az én fenomenológiám viszonyát, a »tiszta logika« lehetséges különböző körülhatárolásait.” (108–109)

Az utolsó mondatrész megjegyzése szolgáltathatja ezen viszony átfogó megértésének kulcsát: emlékezzünk arra, Husserl miként kifogásolta már 1897-ben Natorp-nak írott levelében a tiszta logika egyoldalúságát, és igényelte az ítéletek és más gondolati tevékenységek nem pszichológiai *alapjainak* felkutatását. Most – az elmaradt személyes találkozás híján – ezen felkutatás irányultságának különbségeként próbálja megfogalmazni a kettejük között változatlanul húzódó különbség lényegét: „A marburgi iskola kezdetektől fogva egy más problematikával és módszertannal rendelkezik. Kidolgozta a legmagasabb ismeretkritikai problémák szilárd megfogalmazását, amelyek számára első és minden ezt követő munkájában ezek alapján orientálódik [...]. Mi Göttingenben egy egészen más beállítódásban dolgozunk, mégpedig – ugyan őszinte idealistaként – bizonyos módon lentről. Nem csupán egy hamis empirisztikus vagy pszichologisztikus »lent« van, hanem szerintünk van egy valódi idealista »lent« is, ahonnan lépésről lépésre felküzdhetjük magunkat a magasabbak felé.” (110.)

Husserl rögvest egy „lényegileg új észkritikát” (111.) akar írni, lehetőleg minél hamarabb, mert az „az idő sürget, közelít az élet alkonya” (111.). (Ezután egyébként még harminc évnyi alkotó tevékenység adatott meg számára.¹⁴) Bauermann katedráját a minisztérium a listán szereplő egyik pályázónak sem ítéli oda, s 1910-ben Natorp már azon gondolkodik, hogy Husserlt Marburgba juttassa, mert Cassirer harmadikként nem kerülhetne be a marburgi egyetemre. Ez a csere

---

klasszikusként és a témát a véglegesség igényével megválaszolóként tekintették, hogy Karl Schuhmann a Husserl-hagyaték névmutatójának elkészítésekor Kern monográfiájára hivatkozva ki is hagyta a Kant-utalásokat. Azt, hogy Kern kétségtelenül impresszív monográfiája mégsem tarthat igényt ilyen végérvényességre, mi sem mutatja jobban, minthogy 1964 óta mégis sorozatban jelentek meg a Husserl és a neokantianizmus viszonyának értelmezését célba vevő doktori disszertációk (ARLT 1985, EGGER 2006), miközben a kutatást mégis nem kielégítőnek ítéli az alapvetően a neokantianizmus irányából közelítő Jürgen Stolzenberg (STOLZENBERG 1995, 235. o. jegyzet). Jelen írás szeretne egy történeti közelítésű vizsgálat építőköve lenni.

¹⁴ Husserl – sokat idézett – levelének megfogalmazásakor 1922-ben ugyan azt írta, hogy „lehet, [...] csak a hagyatékom számára dolgozom” (uo.), de – amint a kevésbé idézett következő mondat bizonyítja – ekkor még azt gondolta, hogy ez a tervezett szintézis *még létrejöhet* (ne felejtsük, ekkor Husserl még a június 6-12-i *Londoni előadásokra* készült, amelyet a fenomenológiai filozófiai szisztematikus összefoglalásának és bevezető felépítésének szánt). Ennyiben különbözik ez a „hagyaték számára történő munka” attól a különleges filozófiai műfajtól, ami tíz évvel később kezdődött, amikor Husserl tudatosan a hagyaték számára dolgozott, azaz *a szintézis feladatát a későbbi generációra hagyta* (ld. pl. BW III 292 és BW IV 92-93, ahol ez utóbbi feladatra Eugen Finket szemelte ki, de korábban Heideggert illetően is voltak hasonló ambíciói, ld. BW II 181).

sem valósul meg, s végül egy évre rá mégis a történész Heinrich Maier kerül Göttingenbe. 1913-ban pedig Husserl Freiburgba hívják, göttingeni helyére a Diltthey-tanítvány és rokon Georg Misch kerül.

Husserl és Natorp levelezésének közös gondja Cassirer elhelyezése marad, amely belenyúl a mindkét filozófus számára súlyos családi áldozatokkal is járó háborúba.¹⁵ Cassirer elhelyezését az bonyolítja, hogy ugyan 1917-ben megürül egy katedra Marburgban, de Cassirer azt nem kaphatja meg, mert – véli Natorp – így túlreprezentáltak lennének a neokantiánusok. „Azonkívül, minthogy az én munkám egyre inkább a szisztematikus irányba tolódott, itt leginkább egy *tüchtig* történészre lenne szükség.” Natorp történelem-felé fordulása nem pálfordulás. „Azok a történészek, akik azért olvasnak könyveket, hogy azokból könyveket írjanak, azok csak – ha egyáltalán – filológusok, de nem filozófusok. Ezt a történetiséget, Istennek hála, felnövekvő ifjúságunk mélyen megveti, de egyben kicsit ki is van téve a veszélynek, hogy hűtlen legyen az igazi történetiséghez, és *arra* igencsak szükség van. Tényleg szégyenletes, hogy jelenleg van jó pár (nem túl jelentős) Platón-filológus Németországban, azonban egyetlenegy filozófiai Platón-kutató [*Platon-Forscher*] sincs már.” (125–126)

Husserl teljességgel kiáll Cassirer mellett, *sőt a történetiség iránti igényt sem utasítja el*: „természetesen azért az igazit, amely az írott áthagyományozódásokból a rejtett filozófiai életfolyam fejlődési stádiumait és fokait kíséri meg rekonstruálva megérteni [*nachverstehen*] a problémákban, az eszmékben, és az elmélet-tervezetekben.” (127.) Cassirer és a marburgi neokantianizmus éppen azért támogatandó Husserl szerint, mert a korabeli német filozófiai irányzatok közül egyedülként tett kísérletet „egy nagy igényű történeti tisztázásra [*Aufklärung*].”

Rendszerfilozófia és történetiség

A történetiség-felfogásának megfelelő *kutatót* Natorp végül Heideggerben találja meg, aki – az ő javaslatára – már az 1917-es listára is felkerült a harmadik helyen. 1922-ben már a Marburg és Freiburg között ingázó, lenyűgözött diákok tudósítják Natorpot arról, hogy Heidegger, ahogy Natorp fogalmaz Husserlnek, „a fenomenológiai módszert éppen a filozófiatörténetre (például Arisztotelészre és a középkorra) próbálja meg – szerencsés módon – alkalmazni és ezáltal biztos alapokra támaszkodni.” (158.) Amikor pedig minderről személyesen is meggyőződhet, már nem is akarja visszaküldeni a *Natorp-Bericht* néven elhíresült Heidegger írást. A marburgi diákok ekkor már leginkább Heidegger miatt kíváncsoz-

---

¹⁵ Natorp fiatalabb fia rögtön a háború kitörésekor súlyos fejsérülést szenvedett, idősebbik fia a verduni frontról szolgálatra alkalmatlanként tért vissza (ld. 121. is). Husserl fiatalabb fia, Wolfgang, miután 1915 februárjában már súlyos sérüléseket szerzett, 1916 elején visszatért a frontra és egy rohamnál elesett (ld. 122. is). Husserl mindkét fia már a háború elején bevonult, és idősebb fia, Gerhart, Wolfgang eleste után is tovább szolgált, később is sérülést szerezve.

nak Freiburgba (köztük Natorp külön említi Gadamert, akit a polio-járvány akadályozott meg ebben). Natorp emeritál, s utolsó éveinek filozófiai beszélgető-partnere már Heidegger.

A történet folytatása innentől jól ismert: Husserl még egyszer javasolja majd Heidegger nevét, mégpedig *unico loco* a saját katedrájára, s csak Heidegger székfoglaló előadása után, 1929 nyarán jön rá arra, hogy ugyan Heidegger filozófiai nagyságát illetően nem, lojalitását illetően viszont igenis tévedett.¹⁶

Utolsó éveit Husserl egyre szorosabb izolációban tölti, de késői filozófiájában, az *Európai tudományok válsága és a transzcendentális filozófia* című művén dolgozva egyre világosabban megfogalmazódik a filozófiatörténet és a kreatív, rendszeralkotó filozófia viszonyának *filozófiai* problémája. „A helyzet bonyolult. Minden filozófus a múlt filozófusainak „történelméből merít”, a múlt filozófia irodalmából”¹⁷ – írta Husserl egy kéziratban még a *Krízis*-mű munkálatainak legkorábbi szakaszában, a prágai és a bécsi előadások előtt 1934 őszén-telén (a szöveg a kritikai kiadásban hibás datálással jelent meg, 1935 nyarat feltételezve keletkezési dátumként). Mit jelent azonban a filozófiatörténet tárházából meríteni *egy rendszeralkotó filozófus számára?* „Az olvasót, az önálló filozófiai gondolkodót [*Selbstdenker*] nem a tudományos történetiség aggályai mozgatják (ami egy egész korszak tekintetében nem is lenne lehetséges), hanem kritikátlanul átveszi azt, amit a hagyomány elé tár, és hagyja, hogy az motiválja, amit elméletként belegondol – »a« platóni, arisztotelészi stb. filozófia.”¹⁸ A rendszeralkotó filozófus, a *Selbstdenker* tehát tájékozódik a történelemben, ámde tájékozódásának nem mércéje a tudományos történetiség. Husserl ezt a következő mondatokban a végletekig kielezi: „[...] ha például Platontól döntő impulzusokat kapott, s ezért később a platonikusokhoz sorolják – lehet, hogy sohasem volt filozófusi életmunkájának sürgőssége miatt ideje, lehetősége vagy kedve, hogy minden platóni vagy platonikusnak számító írást tanulmányozzon, még kevésbé más gondolkodók közvetve a platóni filozófiára vonatkozó és azt megvilágító beszámolóit és kritikáit.” (uo., ford. jelentős mód.)

Husserl láthatólag a végletekig kielezi a tudományos történetiség szempontjainak ignorálhatóságát, hiszen a történeti kutatás eredményeinek elhanyagolását

¹⁶ A magyar olvasó abban a szerencsés helyzetben van, hogy egyre inkább a kontinentális filozófiával itthon foglalkozó filozófusok egyik önálló találkozási pontjává válik Husserl és Heidegger kapcsolatának – s általában az eltérő filozófusokat összekötő vizsgálat lehetőségének és kíváncsiságának – megítélése, amiről így bőséges irodalom áll rendelkezésére: FEHÉR M. 1992, 85–87. o. (jegyzet), SCHWENDTNER 2008, kül. 56–79. o., FEHÉR M. 2009, 5. skk, 14. skk. Természetesen Husserl és Heidegger viszonya a külföldi kutatásban is hasonló érdeklődést váltott ki. Husserl véleménye megváltozásának meghatározó mérföldköveit BREEUR 1994 előszava (1–4. o.) rögzíti; a Husserl oldaláról megfogalmazható kételyeket – a magyar diszkussziótól talán eltérő megközelítésből – már SCHUHMANN 1978 rögzíti, amelyet azonban nem szabad elfogulatlannak – ha nem is tárgyilag helytelennek – tartanunk.

¹⁷ Hua VI 511 (magyar ford. II. kötet 253. o. mód.)

¹⁸ Hua VI 511 (magyar ford. II. kötet 253–254. o., jelentős mód.)

nem csak a *Selbstdenker* etikai kötelessége motiválhatja a saját rendszerfilozófia kidolgozására az emberi élet szűkös keretei között – erről a nyomasztó kötelességtudatról árulkodik a Husserl-levélváltás szinte minden lapja, különösen a késői levelek –, hanem egyszerűen az is, hogy a rendszeralkotó filozófusnak *nincs kedve* (Lust) *bosszantó bizantikus-skolasztikus filológiai-történeti munkákat olvasgatni*.

Talán nem szükséges különösebben magyarázni ezen felfogás tarthatatlanságát, hiszen a rendszeralkotó filozófus motivációkat kereső Platón-olvasatának *teljes eloldása* a Platón-kutatás minden korábbi előzményétől – miközben platonikusnak tekintik őt – *nem csak az intellektuális tisztesség ellen vét, hanem egészen egyszerűen azt kockáztatja, hogy a rendszeralkotó filozófust a következő generáció ugyanezen indokok alapján negligálja, miközben akár még a nevére is hivatkozik*.

Husserl szavai egy olyan hagyatékból kiadott szövegből származnak, amely jelentős vihart kavart a második világháború utáni Husserl-értelmezésben, mert Husserl egy korabeli állapotokat leíró, az elemzés kiindulópontjául szolgáló mondatát – „Filozófia mint tudomány, mint komoly, szigorú, sőt apodiktikusan szigorú tudomány: az álom véget ért”¹⁹ – úgy értelmezték mint ahol saját filozófia-eszményének végét jelenti be. Ezt a feltevést azóta már számtalanszor cáfolták (s önmagában azért is tarthatatlan, mert Husserl az 1934 őszen-telén született munkajegyzet után, ahol állítólag feladná a filozófia mint szigorú tudomány programját, 1935 ősze és 1936 tavasza között megírja a *Krízis*-könyv szövegét – bizonyos változtatások csak 1936 késő nyarán kerülnek bele –, ahol pedig nyilvánvalóan tarthatónak és folytatandónak nyilvánítja ugyanezen filozófiai programot).

A szövegben Husserl a rendszeralkotó filozófus történelem-használatával kapcsolatosan hasonlóan nem egy nyilvánvalóan tarthatatlan álláspont mellett akar elköteleződni, hanem – mint oly sokszor – inkább azt kiélezve a probléma súlyát akarja tudatosítani. Ezt jelzi a szöveg későbbi része is, ahol történetiség és rendszerfilozófia viszonya Husserl számára őszintén dilemmaként jelenik meg: „[...] Mit jelent ez, mit kell jelentsen ez az önálló filozófiai gondolkodó [*Selbstdenker*] számára? Vajon elveszett-e az a munkája, amelyet a tudományos történetiséget ignorálva, saját »történelmietlen«, hamis Platónját felhasználva végzett?»²⁰

Husserl utolsó műve befejezetlen maradt, s a szövegkorpusz rekonstruálása, értékelése és felhasználása maga is csak komoly történeti kutatás – és a történetiség szempontjainak és korlátainak folyamatos mérlegelése – révén lehetséges. Ennek alapján a legújabb kutatásban azonban kezd kirajzolódni a husserli

¹⁹ Hua VI 508 (magyar ford. II. kötet 249. o., eltérő központoszással)

²⁰ Hua VI 512 (magyar ford. II. kötet 254–255. o., mód.)

transzcendentális fenomenológia egy olyan alakja, amelyet már nem a rendszer-keresés történelmietlensége jellemez.

Jelen rövid írás annak bemutatására szeretett volna kísérletet tenni, hogy ez az érzékenység – a rendszeralkotó filozófia összekapcsolása a történetiséggel, sőt még a filozófia művelésének olyan látszólag profán dimenziójával, mint a tudománypolitika – már viszonylag korán megjelenik Husserl gondolkodásában.

Rövidítések

BW II	Elisabeth Schuhmann – Karl Schuhmann (hrsg.): <i>Edmund Husserl: Briefwechsel Band II: Die Münchener Phänomenologen</i> (Husserliana Dokumente 3/2; Kluwer AP, Dordrecht: 1993)
BW III	Elisabeth Schuhmann – Karl Schuhmann (hrsg.): <i>Edmund Husserl: Briefwechsel Band III: Die Göttinger Schule</i> (Husserliana Dokumente 3/3; Kluwer AP, Dordrecht: 1993)
BW IV	Elisabeth Schuhmann – Karl Schuhmann (hrsg.): <i>Edmund Husserl: Briefwechsel Band IV: Die Freiburger Schüler</i> (Husserliana Dokumente 3/4; Kluwer AP, Dordrecht: 1993)
BW V	Elisabeth Schuhmann – Karl Schuhmann (hrsg.): <i>Edmund Husserl: Briefwechsel Band V: Die Neukantianer</i> (Husserliana Dokumente 3/5; Kluwer AP, Dordrecht: 1993)
Hua VI	Walter Biemel (hrsg.): <i>Die Krisis der europäischen Wissenschaften und die transzendente Phänomenologie. Eine Einleitung in die phänomenologische Philosophie</i> (Husserliana 6; Martinus Nijhoff, Den Haag: 1954)
Hua XXII	Bernhard Rang (hrsg.): <i>Aufsätze und Rezensionen (1890–1910)</i> (Husserliana 22; Martinus Nijhoff, Den Haag: 1979)

További hivatkozások

- Arlt, Gerhard (1985): *Subjektivität und Wissenschaft. Zur Psychologie des Subjekts bei Natorp und Husserl* (Königshausen und Neumann, Würzburg: 1985)
- Breuer, Roland (hrsg.) (1994): *Randbemerkungen Husserls zu Heideggers Sein und Zeit und Kant und das Problem der Metaphysik*, in: *Husserl Studies* 11 (1994), 3–63
- Egger, Mario (2006): *Bewußtseinstheorie ohne Ich-Prinzip? Die Auseinandersetzung zwischen Husserl und Natorp über Bewußtsein und Ich* (Kovač, Hamburg: 2006)
- Fehér M. István (1992): *Martin Heidegger. Egy XX. századi gondolkodó életútja* (Göncöl, Budapest: 1992)
- Fehér M. István (1994): *Phenomenology, Hermeneutics, Lebensphilosophie: Heidegger's Confrontation with Husserl, Dilthey, and Jasper*, in: Theodore Kisiel – John van Buren (eds.): *Reading Heidegger from the Start. Essays in His Earliest Thought* (State University of New York Press, Albany: 1994), 73–89
- Fehér M. István (2009): *Fenomenológia, tapasztalat, szabadság. Schwendtner Tibor »Husserl és Heidegger: egy filozófiai összecsapás analízise« című akadémiai doktori értekezéséről*, in: *Magyar Filozófiai Szemle* 53 (2009), 1–95

- Fink, Eugen (1933): *Die phänomenologische Philosophie Edmund Husserls in der gegenwärtigen Kritik (mit einem Vorwort von Edmund Husserl)*, in: *Kant-Studien* 38 (1933), 319–383
- Heinze, Max (1897): *Friedrich Ueberwegs Grundriss der Geschichte der Philosophie. Dritter Theil: Die Neuzeit (von dem Aufblühen der Alterthumsstudien bis auf die Gegenwart) Zweiter Band: Nachkantische Systeme und Philosophie der Gegenwart* (Ernst Siegfried Mittler und Sohn, Berlin: ⁸1897)
- Heinze, Max (1902): *Friedrich Ueberwegs Grundriss der Geschichte der Philosophie. Vierter Theil. Das neunzehnte Jahrhundert* (Ernst Siegfried Mittler und Sohn, Berlin: ⁹1902)
- Holzhey, Helmu (hrsg.) (1986): *Der Marburger Neokantianismus in Quellen* (Schwabe & Co., Basel: 1986)
- Kern, Iso (1964): *Husserl und Kant. Eine Untersuchung über Husserls Verhältnis zu Kant und zum Neokantianismus* (Phaenomenologica 16; Martinus Nijhoff, Den Haag: 1964)
- Kisiel, Theodore (1993): *The Genesis of Heidegger's Being and Time* (University of California Press, Berkeley (CA): 1993)
- Luft, Sebastian (2010): *Reconstruction and Reduction: Natorp and Husserl on Method and the Question of Subjectivity*, in: Rudolf A. Makkreel – Sebastian Luft (eds.): *Neo-Kantianism in Contemporary Philosophy* (Indiana UP, Bloomington: 2010), 59–91
- Natorp, Paul (1901): *Zur Frage der logischen Methode. Mit Beziehung auf Edm. Husserls „Prolegomena zur reinen Logik“*, in: *Kant-Studien* 6 (1901), 270–283
- Oesterreich, Konstantin (1916): *Friedrich Ueberwegs Grundriß der Geschichte der Philosophie. Vierter Teil. Das neunzehnte Jahrhundert und die Gegenwart* (Ernst Siegfried Mittler und Sohn, Berlin: ¹⁰1916)
- Peckhaus, Volker (1990): *Hilbertprogramm und Kritische Philosophie. Das Göttinger Modell interdisziplinärer Zusammenarbeit zwischen Mathematik und Philosophie* (Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen: 1990)
- Schuhmann, Karl (1978): *Zu Heideggers Spiegel-Gespräch über Husserl*, in: *Zeitschrift für philosophische Forschung* 32 (1978), 519–612
- Schuhmann, Karl (hrsg.) (1990/91): *Husserls Abhandlung „Intentionale Gegenstände“ Edition der ursprünglichen Druckfassung*, in: *Brentano Studien* 3 (1990/1991), 137–176
- Schwendtner Tibor (2008): *Husserl és Heidegger. Egy filozófiai összecsapás analízise* (Dasein-könyvek; L'Harmattan, Budapest: 2008)
- Sheehan, Thomas (1981): *Heidegger's Early Years: Fragments for a Philosophical Biography*, in: Thomas Sheehan (ed.): *Heidegger. The Man and the Thinker* (Precedent, Chicago: 1981), 3–19
- Sheehan, Thomas (1997): *Husserl and Heidegger: The Making and Unmaking of a Relationship*, in: Thomas Sheehan – Richard E. Palmer (transl. and ed.): *Edmund Husserl: Psychological and Transcendental Phenomenology and the Confrontation with Heidegger (1927–1931)* (Edmund Husserl Collected Works 6; Kluwer AP, Dordrecht: 1997), 1–32

- Stolzenberg, Jürgen (1995): *Ursprung und System. Probleme der Begründung systematischer Philosophie im Werk Hermann Cohens, Paul Natorps und beim frühen Martin Heidegger* (Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen: 1995)
- Twardowski, Kasimir [1894]: *Zur Lehre vom Inhalt und Gegenstand der Vorstellungen. Eine psychologische Untersuchung* (Philosophia Verlag, München: 1983 [reprint, eredeti kiadás: 1894])
- Ullmann Tamás (2009): *Husserl és Kant*, in: Varga Péter András – Zuh Deodáth (szerk.): *Husserl és a Logikai Vizsgálódások. Ismeretfilozófia és fenomenológiai filozófia* (Dasein-könyvek; L'Harmattan, Budapest: 2009), 178–199
- Van Breda, Herman Leo (ed.) (1959): *Edmund Husserl 1859–1959. Recueil commémoratif publié à l'occasion du centenaire de la naissance du philosophe* (Phaenomenologica 4; Martinus Nijhoff, Den Haag: 1959)
- Varga Péter András (2007): *Analitikus filozófia és fenomenológia: a közös nem létező tárgy*, in: *Magyar Filozófiai Szemle* 51 (2007) 21–74
- Varga Péter András (2009): *A Logikai vizsgálódások filozófiai álláspontja és annak átalakulása a mű első kiadását követően*, in: Varga Péter András – Zuh Deodáth (szerk.): *Husserl és a Logikai vizsgálódások. Ismeretfilozófia és fenomenológiai filozófia* (Dasein-könyvek; L'Harmattan, Budapest: 2009), 226–274
- Zocher, Rudolf (1932): *Husserls Phänomenologie und Schuppes Logik. Ein Beitrag zur Kritik des intuitionistischen Ontologismus in der Immanenzidee* (Reinhardt, München: 1932)